

SMENA EKONOMSKIH CIKLUSA USLOVLJENA NEEKONOMSKIM FAKTORIMA - NADA U REŠENJA SA PERIFERIJE

Milica Kočović De Santo¹

Apstrakt

Istraživanjem će biti obuhvaćena analiza (ne)održivosti savremenih ekonomskih sistema čija ranjivost doživljava eskalaciju, pokrenuta neekonomskim fenomenom COVID-19. Rizici (negativne ali i pozitivne implikacije u odnosu na održivost privrede u pogledu na zdravlje, obrazovanje, ekonomiju, društvo, ekologiju i kulturu) sa kojima su sistemi suočeni delovanjem COVID-19 imaju destabilizujući efekat na pojedinačne ekonomske politike, ali i globalnu savremenu ekonomiju. Posebna pažnja biće usmerena na potencijale koje donosi COVID-19, otkrivajući sistemske mane (resora, sektora, međunarodnih ekonomskih politika). Teorijski i metodološki pristupi oslonjeni su na dijalektički metod i (post)marksističke kritičke teorije. Rezimiranje refleksija u vezi sa liberalizmom i neoliberalizmom kao konstitutivnim bazama savremene ekonomije, će pomoći u sagledavanju šteta, nasuprot koristima od COVID-19.

Cilj rada se ogleda u sintezi preporuka kao alternativnih razvojnih smernica koje će biti date na osnovu kritičkog sagledavanja i teorijske dekonstrukcije osnovnih istraživačkih pitanja u vezi sa funkcionisanjem savremene ekonomije, njenih ciljeva, mera i instrumenata, kao i vlasništva, obaveza i prava nad resorom i resursima zdravstva i resorima "podrške" koji su najviše opterećeni nastalom krizom kroz sagledavanje odnosa javno i privatno. To nas vodi potrebi za demokratizacijom u pogledu na savremeni ekonomski poredak koji svaku krizu domino efektom čini silnijom kroz sve veći broj "uskih grla i kritičnih tačaka".

Prepoznate razvojne šanse post-COVID-19 vremena, oslikavaju putanju za buduće sistemske promene prema društveno-ekonomskim alternativama, oslanjene na teorije odrasta, građanske revizije javnog duga, i međunarodne preporuke.

Ključne reči: *dekolonizacija razvoja, razvojne alternative, demokratizacija ekonomskih politika, COVID 19 neekonomski faktor, kritičke studije, neoliberalizam, liberalizam, građanska revizija javnog duga, odrast*

¹ Dr Milica Kočović De Santo, naučni saradnik, Institut ekonomskih nauka, Beograd, e-mail: milica.kocovic@ien.bg.ac.rs

UVOD

Na COVID-19 moguće je gledati kao na ekstremni događaj koji u svojoj suštini predstavlja neekonomski faktor. Pojavom COVID-19 ugrožen je primarno zdravstveni sistem, koji povlači druge sektore i resore u društveno-ekonomsku krizu. Eefekat prelivanja krize iz zdravstvenog sistema na ostale resore i sektore, ubrzan je globalno prihvaćenim merama *socijalnog distanciranja i samoizolacije*, inicirane i preporučene od strane Kine i WHO i predstavljaju obavezne neekonomske mere društvenog odgovora na COVID-19.

Socijalno distanciranje pretpostavlja minimalnu razdaljinu između ljudi². U praktičnom smislu, mera socijalnog i fizičkog distanciranja podrazumeva neophodnost prilagođavanja novonastaloj situaciji u pogledu na načine rada. Samoizolacija, kao druga globalizovana mera, u kombinaciji sa vanrednim stanjem i višednevnim nametnutim izolacijama zapravo predstavlja evoluciju socijalne distance u potpunu društvenu izolaciju, povlačenje i minimalno kretanje bez obzira na društvenu grupu (sa ciljem eliminisanja transmisije virusa).

Dve pomenute neekonomske mere koje se odnose na društvenu uzdržanost od interakcije, rezultirale su nepredvidivo brzom padu ekonomskih aktivnosti. Međutim paralelno sa padom ekonomske aktivnosti, mnoge relevantne međunarodne organizacije sumiraju izveštaje iz oblasti životne sredine ukazujući na pad zagađenja i štetnih emisija, koji su javili kao najpozitivniji efekti globalnog usporavanja i zaustavljanja ekonomskih aktivnosti. Istraživanje kroz kritičko sagledavanje suprotstavljenih fenomena otvara najznačajnija pitanja: *Ko sve ima koristi, ko može i na koji način imati koristi od COVID-19? Odnosno, ko trpi štete od COVID-19?* Pitanja predstavljaju kritičku osnovu za pravce u konstrukciji novih alternativnih sistemskih rešenja na osnovu preporuka za post-COVID-19 svet.

Prethodno rasvetljava tri najvažnija pravca kroz koja će biti fokusirano istraživanje prema zaključcima:

- savremeni ekonomski poredak (u pogledu na ideje, ideologiju, narative, vlasničku strukturu, obaveze i prava u odnosu na ugrožene resore, sektore i organizaciju rada) je neodrživ i izuzetno ranjiv; ekonomske politike i instrumenti kojima se pribegava su neodrživi; logika i sistemi oko fenomena na koje se poziva savremena ekonomija razvoj, rast, javni dug, strana direktna ulaganja (SDU) su funkcionalno neodrživi). U tom smislu, prvi naslov će biti fokusiran na istorijski razvoj i pravce koji su savremenu ekonomiju konstituisali, otkrivajući njene ranjivosti i neodrživost.

² Različite interpretacije uobičajene od 1,5m do 2m, kao mere elementarne zaštite od COVID19 zbog njegove visoke stope virulentnosti

- Mere ekonomske politike, ideje i instrumenti, kroz refleksije u odnosu na resore i sektore koji su održali ili ne radni kontinuitet, kroz drugi naslov će obuhvatiti pojave elemente kriza, manifestovanje, kao i kritičko sagledavanje savremenih ekonomskih ideja i uobičajenih ekonomskih instrumenata i politika.
- Treći naslov odnosi se na alternativne pravce za izgradnju budućih društvenih sistema. U pitanju su teorijsko-aktivistički pravci koji nose transformativni potencijal – kao takvi predstavljaju agente promena prema alternativnim ekonomskim politikama, posebno tretmanu javnog duga, ekonomskog rasta, bruto domaćeg proizvoda (BDP) i stranih direktnih ulaganja (SDU). Prepoznati pravci zasnovani su na teorijskim i praktičnim pristupima koji su već implementirani, a kao takvi predstavljaju prostor za izmaštavanje demokratičnijih budućih sistema, predstavljajući društveno-reaktivni potencijal budućih alternativnih pravaca razvoja zemalja uključujući i Srbiju.

Izazovi koje globalno prihvaćene društvene mere za sobom dalje povlače, prelivaju se kratkoročno najvidljivije u ekonomskom sistemu na rad. Potrebno je da rad i radna snaga što brže i efektivnije odgovore na promene, kako bi bilo moguće obezbediti neometano proizvodne cikluse. Prepoznato je da su proizvodnja i logistika prevashodno usmereni na zdravstveni sistem, osnovne proizvode i usluge, a potom na sve finalne korisnike. U tom smislu je potrebno obezbediti visoki nivo hitnih akcija, sa paralelnim visokim ulaganjima, dok se iz uglova Mediteranske Evrope smatra da ECB mora biti u prilici da reaguje. Na osnovu analize sadržaja dnevnih vesti u prvom i drugom kvartalu 2020. godine, moguće je zaključiti da je postojao konsenzus Mediteranske Evrope u pogledu na posebne korona obveznice, koje bi bile plasirane na nivou EU kao vid pomoći vezan za oporavak od šteta izazvanih COVID19. Ipak, takav vid pomoći nije realizovan, jer je došlo do neslaganja EU centra (primarno Nemačkih zvaničnika), koji su insistirali na strukturnim razlikama u pogledu na rizike korona obveznica, što bi impliciralo značajne razlike u vrednostima u odnosu na zemlje članice, a ovakav scenario obesmišljava ideju korona obveznica – kao vid direktne pomoći, kao i vrednosti za koje se EU zalaže.

NEPREDVIJIVOST SMENA EKONOMSKIH CIKLUSA KAO SLABOST SAVREMENIH DRUŠTVENO-KULTURNIH SISTEMA I PORAZ DEMOKRATIJE

U dosadašnjoj ekonomskoj teoriji i praksi vlada konsenzus u vezi sa činjenicom da destruktivnost (nove) krize precizno svedočimo tek kada ona nastane. Uprkos znanjima u vezi sa cikličnim kretanjima koja se smenjuju (ciklusi ekspanzije i recesije) i tehnikama ekonometrijskog modeliranja, ipak ne postoje ili makar ne dovoljno precizni alati za predviđanje scenarija koji će se desiti sa potpunom izvesnošću. Opštepoznata mesta u ekonomskim teorijama su privredni i društveni

razvoj objašnjeni gotovo uvek na isti način. Istorija prepoznaje duže i kraće cikluse, odnosno desetogodišnje cikluse, koji su najčešće prekinuti kratkoročnim ciklusima. Repetitivne ciklične događaje u kojima, godine oporavka najpre teže izjednačavanju a potom nadoknađivanju recesionih gubitaka, jesu periodi ekspanzija. Ukoliko recesioni ciklus poništi prethodni dobitak (proizašao iz ekspanzije), reč je o periodu pada. Balansiranost u pogledu na efekte koje za sobom ostavljaju pomenuti ciklusi, ukazuje na stagnaciju (Mušić, 2012). Uzroci, kao i ispreplitanost dodatnih efekata koji na krize utiču, menjaju se i teško je izolovati jedan ili glavni uzrok budućih problema. Svet na globalnom nivou, svedoči novo doba ekonomske neizvesnosti.

Liberalizam i neoliberalizam istorijski eksproprijatori demokratije i slobode

Istorijski kontekst u kom liberalizam dobija svoju konceptualizaciju i značaj, povlači argumente za slobode pojedinaca, imovinska prava i "oslobođenje" tržišta od trgovinskih ograničenja merkantilističke ekonomije 19. veka (Freedon i Stears, 2013). Na pojmovno spajanje liberalizma sa pojmom demokratije u 20. veku Fukujama gleda kao na *ideološku pobjedu hladnog rata* (Fukuyama, 2006), dok Bel pojam *liberalne demokratije*, opisuje kao *najautentičniju fazu i pamflet* (Bell, 2014). Savremena ekonomija je višedecenijski prednost davala individualnom u odnosu na kolektivno. Kapital moć dobija kroz konstantnu evoluciju u procesima restrukturiranja, decentralizacije, slobodne trgovine, deindustrializaciju i prihvatanje savetodavnih receptura Međunarodnog monetarnog fonda, Evropske banke i Evropske komisije (TROIKE: IMF, EB, ECB), kroz procese tranzicija svih drugačijih privrednih sistema u isti.

Sredinom 20. veka u *New Deal-u* kejnzijanske države blagostanja, javlja se pokušaj kompromisa između rada i kapitala, kako Polani navodi *pokušaj spajanja liberalizma sa tržištem u društvu, pod društvenom kontrolom* (Polanyi, 2001). Nove krize alarmiraju potrebu za post-new deal-ovima. U ekonomiji je oduvek bio izazov preciznog kalkulisanja i makroekonomskog predviđanja. Kada se jedan razvojni ciklus završava, a počinje novi? Ovome doprinose velike promene koje se dešavaju pre svega u špekulativnom delu finansijske ekonomije, gde se inoviraju iznova i nastaju novi instrumenti proizvodi i alati, koji za cilj imaju da smanje rizike u finansijskom poslovanju. Stoga se jedan od gorećih izazova ogleda u promišljanju, iznalaženju i uticanju na odvajanje finansijske od realne ekonomije, jer one određuju odnos i politiku prema javnom dugu ali i strukturi ostalih relevantnih makroekonomskih agregata.

Kritike i rasprave u okviru liberalnog diskursa su raznovrsne. Izdvojen kao veliki izazov koji Terni u svom eseju pominje, referišući na Fukoa jeste *sumnja u državnu regulaciju*, koja prema njegovom mišljenju *ne nastaje kao posvećenost slobodi pojedinaca, već kao manje plemenita ideja da je nečim što se zove društvo moguće*

upravljati drugačije (Tierney, 2008). Vredno je pomenuti da širenje tržišne ideologije nudi redukovanu verziju slobode štampe i javnog okupljanja, uz istovremenu institucionalizaciju svojinskih prava. Često su svojinska prava zaštićena od bilo koje forme javne intervencije, kroz argument garantovanih sloboda. Sa garantovanim slobodama, provlače se i neprikosnovena prava medija na sve očigledniji napad na privatnost, što ukazuje na selektivna prava i slobode.

Neoliberalizam je inkubiran sredinom šezdesetih godina kao *intelektualni projekat borbe idejama za budućnost*, a koju deceniju kasnije globalizovano lansiran kao ekonomski, ideološki, kulturološki i politički projekat. Predstavnici klasičnih liberala, na čelu sa Hajekom (Hayek) osnivaju Mont Pelerin društvo 1947. godine, kao intelektualnu grupu (koju su činili von Mises, Friedman, Knight, Popper i dr.). Grupa je doprinela uspostavljanju neoliberalnog projekta i funkcionisala je kao interdisciplinarno sastavljeno društvo, koje je u recepturi: nauka-istraživanja-mediji-politika-međunarodne organizacije, ostvarila svojevrsnu ideološku pandemiju, *kroz inkubaciju neoliberalnih ideja i misli, fokusirani da pobede u dugoročnom "ratu ideja", protiv socijalizma i socijaldemokratije* (Hames i Feasey, 1994; Cochet, 1995). Iako je sebe smatrao klasičnim liberalom, Hajek je u velikom broju izvora prepoznat jednim od rodonačelnika neoliberalizma. Moguće je da su upravo teze u vezi sa kritikom kolektivismu doprinele ovakvom "etiketiranju". U knjizi *Put ka kmetstvu* (*engl. The road to selfdom*) daje kontraargumente kolektivismu. U svojom istraživanjima otvoreno je zazirao od kolektivističkih ideja, naglašavajući da *logika socijalizma ima urođeni totalitarizam, jer apeluje na kolektivističke principe, koji čak i kada su dobronamerni i racionalno opravdani, imaju prisilne efekte, jer narušavaju slobodu pojedinca* (Hayek, 1944).

Projektu neoliberalizma u političkom smislu doprinose Reganova i Tačerova vlada, pa krajem osamdesetih godina i međunarodne savetodavne organizacije prevashodno IMF, OECD, UN, u pogledu na uložene napore da se unificira i globalizuje ekonomska politika zasnovana na neoliberalističkim principima. Neoliberalizam pretočen u praktičnu ekonomsku politiku 70-tih doživljava ogromnu popularnost kroz mogućnost odgovora na krizu akumulacije kapitala, dok su nacionalne ekonomije u to vreme doživljavale krize inflacije, rast nezaposlenosti, što je osporavalo kejnzijanske pretpostavke (Phelan i Dawes, 2018). Neoliberalizam je mnogo više od ekonomskog programa, on je politička i kulturna ideja konstruisanja slike društva (Brown, 2003). Ideje neoliberalizma kroz vreme su integrisane i artikulisane kroz *monetarizam, ekonomiju ponude, racionalnu teoriju, teoriju izbora* (Beaud i Dostaler, 1997), *kreativne gradove* (Peck, 2010), *preduzetnički duh* (Mirowski, 2013), *nacionalni brend* (Phelan, 2014), *deljena ekonomija* (*engl. shared economy*) koju ističe Hall (2016) i dr. Poželjni narativi a potom i praktično delovanje dovode do jačanja slobodnotržišnih principa u kojima konkurentnost jača kroz podsticanje (prividnih) sloboda izbora kroz eksponencijalnu podršku medija, a finalno u funkciji podrške krupnom kapitalu.

Pikard navodi da vremenom *privatizacija, deregulacija, liberalizacija i globalizacija* postaju jedinstveni principi državnih ali i medijskih politika (Pickard, 2007). Medijska produkcija postaje alat u funkciji ekonomskih interesa i politike, ostavljajući na taj način snažan uticaj na kulturu i društvo kroz plasirane vrednosti. Ideje neoliberalizma pretočene u diskurse, vrednosti i norme, privilegovano su predstavljene u medijima (Chakravartty i Schiller, 2010). Analiza neoliberalizma jeste analiza političke ekonomije, jer su politika i ekonomija neodvojive i ispreplitane sa društvenim i kulturnim dinamikama. Zbog prethodnog je analiza neoliberalizma neizostavna i u kritičkim i medijskim studijama³.

Jesop na liberalizam gleda kao na *ponavljajući ali istorijski promenljiv obrazac ekonomske, političke i društvene organizacije* (Jessop, 2002). Liberalizam retko kada postoji u čistom obliku i uobičajeno je da koezistira sa elementima drugih strategija i obrazaca, autori ga prepoznaju kao *polivalentnu konceptualnu celinu u ekonomskom, političkom i ideološkom diskursu*; ali i kao *strateški koncept za restrukturiranje odnosa država-tržište* (Jessop, 2002; Freedon i Stears, 2013; Bell, 2014). Sloboda kao vrednosna kategorija liberalizma je najrazličitije tretirana, sa pozitivnim i negativnim konotacijama, dok Mil još u 19. veku govori o *individualnosti i sopstvenim interesima kao izvoru društvenog i ličnog blagostanja* (Phelan i Dawes, 2018).

Liberalne ideje se polako pojavljuju u prosvetiteljstvu kroz *princip publiciteta*, koji Mil kasnije kodifikuje kao *liberalnu teoriju slobode štampe, koja je politiku učinila javnim distriktom, obećavajući tržišne slobode u pogledu na ideje* (Habermas, 1989). Novi liberali⁴ s početka 20. veka dovode u pitanje vezu između *slobode, integriteta, vlasništva*, kao i *individualnog i društvenog*, uvodeći kritiku slobodnog tržišta kroz fokus na državu kao pokretača pozitivnih promena (Polanyi, 2001). Vremenom se javlja liberalna frakcija koja je zamaglila ideološke granice između liberalističke i socijalističke misli, praveći otklon od *radikalnog individualizma*, dovodeći u pitanje stabilnost tržišnih mehanizama, uz *kritiku kapaciteta vlasničkih prava i obaveza. Na vlasnička prava se gleda kao na izvor nejednakosti, uz preporuke o potrebi planiranja redistributivnih programa, pomoću kojih bi se obezbedila društvena pravda* (Freedon i Stears, 2013).

Često se postavlja nasuprot slobodnom tržištu ideja da je državni intervencionizam ekskluzivno socijalistički ili levičarski princip i instrument, što predstavlja ponovo zamku u rukama krupnog kapitala. Državni intervencionizam postoji istorijski u svakoj ideološkoj opciji, a posebno se pojačava potreba za intervencijama sa ciljem "sapašavanja" krupnog kapitala u krizama. Takav slučaj je ponovno uspostavljanje državnog upravljanja nad železnicama u Velikoj Britaniji (jer je naglo opala tražnja

³ Posebno značajni autori: Carey, Granham, Rossberg, Murdock

⁴ Posebno značajni: Hobhouse, Ward, Green

za ovakvim vidom prevoza, izazvana COVID-19). U liberalnim i neoliberalnim teorijama ne postoji čvrst konsenzus u vezi sa stavom u pogledu na državni intervencionizam, kao ni u pogledu na slobode i vlasništvo, u pitanju su kategorije interpretirane sa velikom dozom fleksibilnosti.

U narativnom smislu liberalizam, a kasnije neoliberalizam uspostavljaju stabilna sistemska uporišta desetinama godina kroz konfiskaciju reči: *demokratija, pluralizam i slobode*. Demokratija, kratko rečeno, ne pripada ni jednoj ideologiji iako ju je liberalizam i potom neoliberalizam prisvojio. Kritičke studije ukazuju da upravo najveći izazov koji je ugrozio elementarnu demokratiju, predstavlja eksproprijaciju demokratije od strane slobodne tržišne logike i kapitala, kroz promociju *kompetentnosti i tržišne utakmice*. Sve do pojave Frankfurtske škole, na liberalizam se gleda kao na uzorni model ideologije, koji je označavao političku vrednost, neodvojivu od rada i klasne dinamike kapitalističkog sistema (Phelan I Dawes, 2018).

Posebno značajni u analizi sistema, ekonomskih, društvenih i kulturnih odnosa, kao i za metodologiju ovog istraživanja, jesu pristupi kritičkih studija i analize date od strane Frankfurtske i (Britanske) Birmingemske škole. Frankfurtska škola uvodi kritičku komunikaciju o liberalizmu, sa ciljem preispitivanja njegovih pretpostavki koje su prihvaćene "zdravo za gotovo", a Britanska škola 80-tih kritički preispituje motive i opravdanost neupitnih pretpostavki o *pluralizmu*, odnosno motive koji se vezuju za liberalizam kroz kulturne i medijske narative. Kritičke studije se pojavljuju kao teorijska dopuna političko-ekonomskom sagledavanju i analizi sistema. Hal razvija kritičku analizu, koja premašuje marksistička ograničenja ekonomizma, uvodeći u analizu društvene formacije (Hall, 1988). Ukratko, doprinos kritičkih studija usmeren je jednako na politički i kulturni milje, jer su oba dinamički uključena u stvaranje društvenog poretka, a često se eliminišu rigidne klasne pretpostvake klasičnog marksizma.

Autor Hal navodi da kritičke studije imaju jaka uporišta i oslonac na rad Gramšija i ideološke pretpostavke Altisera (Hall, 1996). Kulturološke kritičke studije 80-tih i 90-tih šire se interdisciplinarno, isprepletanim pristupima sa pomeranjem fokusa od marksističkog političkog vokabulara *kapitalizam, klasa*, prema vokabularu koji uključuje *pol, rod, feminizam, seksualnost, rasu, etnicitet*. Do 80-tih godina postojao je istraživački rivalitet, gde su predstavnici studija kulture, kritiku usmeravali prema tendenciji političke ekonomije da kulturu i medije postavlja kao fenomene od sekundarnog značaja za analizu kapitalističkih mehanizama institucija, a u funkciji ekonomskih procesa (Grosseberg, 1995). Sa druge strane, dolazila je kritika prema kritičkim studijama kulture, da stvara sopstvenu formu analitičkog redukcionizma gde je sve moguće svesti na *tekst i diskurs* (Garnham, 1995).

Mediji, kultura, društvo i ekonomija su međusobno neisključivi. Stoga, umesto da se vode višedecenijske rasprave između kritičkih oponentata i pristalica, trebalo bi ući u konceptualno razumevanje kroz sve refleksije neoliberalizma i njegovog eha na savremene sisteme i uticaj medija. Važnost je uspostavljanje sveobuhvatnije analize sadržaja neoliberalizma u medijskom prostoru, koji ima uticaj na široku javnost, a čini se u kriznim vremenima još veći. Dokumentovanje elemenata neoliberalizma, pomoćice u sintezi zaključaka u vezi sa njegovim ideološkim suprotstavljenostima u odnosu sa državom i društvom. Takav sled bi rasvetlio put reakcionom potencijalu za političke i društvene alternative.

Slobodno tržište - metafora o balu

Na slobodno-tržišnom balu izbori partnera za ples se odvijaju na dobrovoljnoj bazi, uz detalj da su učesnici svesni da nema prostora za predah. Savremena ekonomija je eho trupkanja plesnih veterana, koji ne veruju da je njihov adut u sopstvenim zglobovima, tehnicima ili lepoti pokreta, već oslonjeni na mađioničarske trikove marketinške persuazije, oni kreiraju neznanje i nerazumevanje često boljima od sebe, ostvarenim i akumuliranim kapitalnim esencijama. Tako se desilo da dolazeće plesne generacije, spretnije i bliže svom vremenu, sistemski imaju urušenu mogućnost sagledavanja totaliteta i važnosti svoje pozicije, koja se ogleda u transformativnom društvenom potencijalu.

Osnovne pomenute mere društvene, fizičke distance, samoizolacije i njihove implikacije moguće je sagledati dijalektički kroz političko-ekonomske i kritičke, medijske i kulturne teorije. Sa jedne strane, na pomenute mere moguće je gledati kao na oduzimanje elementarnih prava i sloboda. Sa druge strane, ostanak kod kuće i nepresušna dokolica predstavljaju osnov za duboka promišljanja, solidarnost, empatiju, saosećanje, podižući nivo društvene svesti do nezapamćenih razmera, u čemu se ogleda najveća nada koju donosi COVID-19 kao konstruktivni transformativni potencijal. U narativnom smislu o COVID-19 govori se kao o *nevidljivom neprijatelju, od kog se branimo svim raspoloživim sredstvima*, pa se čini da je naracija vodila lakoći uvođenja *vanrednog stanja* kao prevashodno vojne-ratne mere.

Društveno-ekonomsku krizu koja se dešava, iniciranu neekonomskim faktorom COVID-19 važno je sagledavati kao krizu dualističke prirode. Ona je destruktivna po ekonomski sistem, poentirajući na njegove mane kroz krhkost, nepravednost, neracionalnost i inertnost, uz paralelne nade koje donosi prema sagledavanju potencijala u konstrukciji novog sveta koji se čita u krizi kroz fenomene u zoni prioriteta: dokolice, društvenog, kreativnog stvaralaštva i planetarne regeneracije, kao i neophodnosti redefinisivanja zaista važnih društvenih servisa, resora i pitanja (zdravstvo, obrazovni sistem, socijalni sistem i dr.).

COVID-19 doveo je do globalnog domino efekta multiplikovanih kriza, pokrenutih krizom nastalom u zdravstvenim sistemima. Ovo ujedno otvara prostore za pitanja i sagledavnaje izazova nad upravljanjem, vlasništvom i odgovornosti za pitanja od javnog interesa i zajednički važne teme i resurse – na prvom mestu u vezi sa zdravstvenim sistemom. Potom, bi trebalo pristupiti sagledavanju međusektorskog odnosa u ukupnom upravljanju kompleksnim sistemima (zdravstvenog *per se* i njega kao dela ukupnog sistema jedne države: obrazovanje, školstvo, upravljanje kulturnim i prirodnim resursima i sistemima u vezi sa ostalim društvenorelevantnim pitanjima).

U prvom talasu COVID-19 krize mart-april, vlade su se opredelile za različite pristupe u upravljanju zdravstvenim resorom. Španija nacionalizuje privatne bolnice, a infrastrukturne objekte (hotele) koji mogu biti lako pretvoreni u bolnicu *stavlja u funkciju društvu*. U Italiji je državni sektor zdravstva bio pod najvećim pritiskom, budući da privatni sektor ne raspolaže neophodnom tehnikom. Privatizovane železnice u Velikoj Britaniji i Americi, stavljene su pod državno upravljanje. Intuitivno se nazire, da je COVID-19, doveo do nacionalizacije (kao suprotnog procesa privatizaciji) najvažnijih sistema podrške društvu, efektivno i efikasno, a istorijski jedinstveno budući da se proces desio bez revolucije.

Prema izveštaju OECD vlade pojedinih zemalja, kroz mere intervencije preuzimaju vlasništvo nad akcijama privatnih preduzeća iz resora snažno pogođenih krizom, kao što je avio saobraćaj (Italija i nordijske zemlje) i transport (Francuska ulaganjem u automobilsku industriju) (OECD, 2020). U izveštaju OECD, eksplicitno je navedeno da će *COVID-19 kriza rezultirati rastom državnog vlasništva ili pojačanom kontrolom preduzeća⁵(...) referišući da je 10% od 2000 najvećih firmi sa globalne liste u 2011. godini bilo u većinskom državnom vlasništvu, a prema nedavnoj proceni IMF-a ovaj broj se udvostručio na 20% tokom protekle decenije⁶* (OECD, 2020).

Ponovno uvođenje javnog u javnost odnosno društvenog u društvo, predstavlja izuzetno značajno razmatranje prilikom promišljanja o alternativnim sistemskim rešenjima. Prethodno pretpostavlja nove forme uključivanja društva u pristupima *odozdo na gore* (*engl. bottom-up*) kao demokratski decentralizovani pristup uključivanja građana u pitanja od javnog interesa. Značaj javnog i zajedničkog prostora, interesa i pitanja, teme su koje je osvetlila COVID-19 kriza, prvenstveno udarom na zdravstvo, ali i prirodne i kulturne resurse. Još Habermas, nadovezujući

⁵ Navodeći da se to može dogoditi kroz razne finansijske intervencije, uključujući otkup kapitala, zamene duga i kapitala, kapitalne injekcije, davanje državnog zajma koji je privremeno pretvoren u kapital i nekompensovane eksproprijacije.

⁶ Imovina državnih preduzeća prema IMF širom sveta vredi 45 triliona USD, što predstavlja polivinu globalnog BDP-a.

se na *socijalistički kontra-model*, ukazuje na značaj javne kontrole, koja se proširuje na delove društva bez vlasništva. S tim u vezi, Habermas navodi da se autonomija ne zasniva na privatnom vlasništvu, već se osniva u *javnoj sferi per se!* *Privatne osobe su deo javnosti, pre nego da je javnost deo privatnog. Ljudi postaju građani, tek kada se uključe u sferu zajedničkog i zajedništva* (Habermas, 1989).

COVID-19 društveno-ekonomska kriza, dovela je do višedimenzionalnih benefita po životnu sredinu i ekološka pitanja, ali i kulturu – kao okruženje i društveni prostor konstruisan od strane čoveka (sa vrednostima, smislom, značenjima, simbolima i dr., ne i u institucionalnom smislu). Ovo je prostor za re-evolutivne promene u svakom društvu u pogledu na klasne odnose, prava radnika, državnu ulogu posebno u pogledu na odluke, prava i obaveze koje će država delegirati na privatni sektor, buđenje i jačanje društvenog potencijala, snage, vlasništva, upravljačkog potencijala, emancipaciju čoveka kao faktora društva koji samo razumevanjem totaliteta i lične funkcije u sistemima i društvu, ima mogućnost da napravi pravi izbor.

U savremenoj ekonomiji, insistira se na individualizmu, privatnom vlasništvu, eksproprijaciji i ekstraktivizmu javnih dobara, produktivizmu i konzumerizmu koji je održavaju, a krize pokazuju njenu nespremnost i nemogućnost privatnog sektora da se obaveže na odgovornost, kao ni da obezbedi kontinuirano i optimalno funkcionisanje sistema.

MANIFESTACIJA COVID 19 KRIZE U EKONOMIJI MERE EKONOMSKE POLITIKE I ALTERNATIVE

Bez potrebe za većim komplikovanjem, ekonomska kriza manifestuje se simptomima:

- nedostatka agregatne tražnje (koja se često podstiče u kratkom roku, i koja najviše kada izostane pogađa likvidnost privatnog sektora malih i srednjih preduzeća);
- odnosno druga strana medalje, akumulacijom kapitala kroz zalihe, usled zaustavljanja ekonomije.

Ova dva procesa zapravo uvek idu paralelno, štaviše, irelevantno je koji prvi započinje. Najčešće mere koje se koriste jesu podsticanje agregatne tražnje i ponude, kroz pakete kratkoročnih potrošačkih kredita koje komercijalne banke odobravaju. Ovakvom merom se puno toga ne dobija, jer komercijalne banke se ne održu svoje zarade u pomenutom procesu. Sa druge strane, kada se održavaju profitne stope na određenom nivou, akumulirani kapital traži alternativna, pa tako odlazi do finansijskih špekulativnih tržišta. Opasnost neobuzdanog jačanja finansijskih tržišta dovodi do fenomena da je moguće ostvarivati veći deo prihoda putem transakcija na finansijskim tržištima, nego primarnom proizvodnjom i prodajom roba i usluga.

Potrebno je tvrdoglavo insistirati na re-inoviranju ekonomskih instrumenata i uspostavljanju demokratizacije na teritoriji Evrope: EU obveznice, neprihvatane spoljnog javnog duga ukoliko on nije solidaran sa beskonačno dugim rokovima otplate i nultim kamatnim stopama. Od maja 2010. godine pitanje državnog duga postala je centralna briga Grčke i ostatka evrozone. Prvi program od 110 milijardi evra, koji je nametnula Trojka (ECB, EC, IMF) u svrhu razrade i izvršenja programa izazvao je brutalno povećanje u grčkom javnom dugu. Slične situacije su se desile u Irskoj (2010), Portugaliji (2011), Kipru (2013) i Španiji (Izvor: *Ten proposals to beat EU*⁷).

Insistiranje na COVID-19 posebnim merama je neophodnost. Tusen uzdvaja nekoliko najvažnijih elemenata demokratizacije zasnovane na solidarnosti, koje se odnose na napuštanje politika i deklaracija donetih na nivou EU. Autor Tusen na prvom mestu navodi da je *neophodno ukinuti članove 63. i 125. Lisabonskog sporazuma kojim se zabranjuje kontrola kretanja kapitala i sve vrste pomoći državi u nevolji. Pakt o stabilnosti i rastu mora biti napušten, i zamenjen novim u okviru stvarno demokratskog procesa* tako da bude u funkciji građana i životne sredine. *Monetarna politika mora biti potpuno izmenjena, kao i status prakse ECB, jer ECB postavljena iznad vlade i naroda daje prednost novcu u odnosu na ljude* (Toussaint, 2012). Potencijalni pravac intervencije u post COVID-19 oporavku je emisija novca uz direktna transferna plaćanja do ljudi kojima je potreban, kako bi novac procirkulisao u kratkom roku. Transferna plaćanja su interesantan mehanizam takođe, jer ne ulaze u obračun BDP, pa mu ne menjaju ni strukturu.

DEMISTIFIKACIJA LOGIKE JAVNOG DUGA, SDI I RAZVOJA

Globalizovani fenomen COVID-19 kao *zajednički nevidljivi neprijatelj* pored faktičkih izazova, doneo je prostor za kritičko sagledavanje ranjivosti i neodrživosti doskoro neupitno shvaćenih ekonomskih ideja, politika rešenja instrumenata i unija. Kao neekonomski faktor, *de facto* uvodi društvo i ekonomiju u krizu. Međutim, kako je njegova priroda kao faktora koji pokreće krizu drugačija, neophodno je re-konstruisati i kritički sagledati postojeća rešenja, a potom tražiti nova. Prilikom promišljanja o novim rešenjima, važno je imati u vidu najveće izazove koji se ogledaju u mitološko postavljenim idejama savremene ekonomije. Praćene nekritičkim sagledavanjem, pomenute ideje vode percepciji da je njihov status fundamentalan, aksiomatski i neupitan. Autorka Ravort ovaj fenomen objašnjava metaforom kukavičjeg gnezda, gde su se upitne ideje uselile u ekonomiju, pa i sve društvene obrasce, monopolizujući ih i predstavljajući kao jedine (Raworth, 2017).

⁷ <https://www.cadtm.org/Ten-Proposals-to-Beat-the-European> (Pristupljeno 16.09.2020)

Javni dug kao nekritičko sredstvo odgovora na krize

U pogledu na demistifikaciju štetnih ideja, potrebno je krenuti od javnog duga i mera štednje. O temi javnog duga i drugim dogmatizovanim temama (ekonomskog rasta, rasta BDP i stranih direktnih ulaganja) nije bilo pregovora u političkom diskursu. Javni dug *pretpostavlja sve finansijske obaveze ugovorene od strane države ili javnog sektora* (Fattorelli, 2016). Javnom dugu se pribegava kao najčešćem načinu na koji zemlje u razvoju obezbeđuju rast. Takođe, javni dug sadrži mere, za odgovor na krize. Državni nacionalni dug predstavlja zaduživanje svake zemlje, koji je prema izvoru *spoljni ili unutrašnji*, što znači da nastaje potpisivanjem ugovora i sporazuma (hartija od vrednosti: menica, nota, garancija i dr.) ili emisijom državnih obveznica. Iz pozicije dužnika razlikuju se direktni dug i indirektni dug. Direktni dug *odnosi se na finansijske obaveze direktno ugovore od strane države ili subjekata javnog sektora sa različitim vrstama poverilaca*, koji može biti unutrašnji ili spoljašnji. Indirektni dug *odnosi se na preuzete državne obaveze kada vlada daje neku vrstu garancije za zajmove ili finansijske obaveze ugovorene od trećih lica, javnih ili privatnih finansijskih subjekata*. Iz perspektive kreditora, javni dug može biti *multilateralni* (poverioci su IMF, WB, i druge multilateralne agencije), *bilateralni* (poverioci su vlade ili državne banke drugih zemalja), *komercijalni* (poverioci su međunarodne privatne banke) (Fattorelli, 2016).

Takođe, odnos bruto i neto duga, kao i predstavljanje duga podleže različitim metodologijama, koje dovode do iskrivljene slike u pogledu na relaciju dug i bruto domaći proizvod, i daljih komparacija između zemalja (Fattorelli, 2016). Ozbiljnost problema koji dolaze sa javnim zaduživanjem i opasnosti ugroženog suvereniteta u pogledu na izvore finansiranja vidljivi su na mnogobrojnim primerima, a najslikovitiji je primer Grčke krize i problemi sa kojima se novoformirana Vlada Sirize suočila. Javni dug je još jedan instrument održavanja rasta, koji na globalnom nivou, istorijski posmatrano nikada nije bio veći. Javni dug podrška je mitološkoj ideji o beskonačnom rastu, koja ujedno opravdava i dalji rast javnog duga.

Logika duga inkorporirana je na svakom nivou društva. Podršku prethodno pomenutoj logici daje finansijski sistem koji nameće i omogućava porodicama i pojedincima da troše više od svojih prihoda. Produktivizam⁸ i konzumerizam konstituišu ekvilibrijum. Kada prevelika proizvodnja robe dostigne visok nivo zaliha, kriza zaliha mogla bi da uništi sistem, usled zastoja prodaje. Tada se prevelike količine neprodane robe, kupuju na „dugove“. Bankarski sistem se nalazi u funkciji kreditora ili finansijskog posrednika, u pokretanju rasta, povećanju BDP-a, kroz

⁸ Kroz političku ekonomiju predstavljen kao doktrina ili teorija da podizanje produktivnosti predstavlja primarni socio-ekonomski cilj.

olakšice u potrošnji u granama koje je potrebno podržati (npr: industrija automobila, gradnje i sl). Takođe država kroz (fiskalne i monetarne) instrumente utiče na privredni ambijent. Državne intervencije, nakon što je bankarska kriza pogodila Evropu 2008-2009. godine, bile su usmerene na spašavanje institucija finansijskog sistema. U praktičnom i svojinskom smislu ovo je značilo da je javni novac spašavao privatni kapital. Štaviše, krivica za usporavanje ekonomije prebačena je na nemarno ponašanje ljudi u pogledu na korišćenje kredita, čime je štetno ponašanje privatnih bankarskih institucija potisnulo iz primarnog fokusa, a faktički je upravo ovakav sled ugrozilo suverenitet duga na nivou EU i pojedinačnih zemalja.

Fiskalne mere (i mere štednje – *engl.austerity*) primenjene u većini zemalja su politike usmerene na ograničavanje sposobnosti vlade u borbi protiv nezaposlenosti i pružanje socijalnih usluga kroz ograničavanje javnih izdataka i ulaganja pod obrazloženjem da je ovo neophodno za održavanje poverenja finansijska tržišta i samim tim solventnost državnih finansija (CADTM, EReNSEP, ELA, 2018). Na nivou EU prethodno je sprovedeno uvođenjem strogih fiskalnih pravila, a na primerima država evropske periferije primenjivane su mere štednje smanjivanjem potrošnje, penzija, socijalnih davanja, povećanjem indirektnih poreza uz istovremeno smanjenje direktnih poreza. Povećanje javnog duga ne pokreće nužno rast, niti smanjuje procenat nezaposlenosti (naprotiv, stroga pravila privatizacije i investicija koje prate politiku javnog zaduživanja, dovode često do otpuštanja „pravila Trojke“). Logika javnog duga, usmerena na ostvarivanje društvenih ciljeva i promocije samoodržive i suverene ekonomije, bila bi dobra. Ono što se u praksi dešava jeste da umesto priliva resursa, javni dug postaje *mehanizam za pljačku zemalja* (Fattorelli, 2016).

Veliki broj autora koji osporavaju legitimitet javnog duga, smatrajući da usvajanje mera štednje u vremenu recesije ima pogubne efekte na proizvodnju, zapošljavanje i blagostanje zemlje, te da je potrebno pokrenuti dinamiku koja revidira i odbacuje državni dug (nastao sa ciljem spašavanja privatnog krupnog kapitala i finansijskih institucija kao jedinih posrednika prema korisnicima) jer nije u funkciji društva.

Razvoj i rast – mantrе semantičke praznine sa pozitivnim konotacijama

Održivi razvoj, kao teorijski koncept iniciran je sa ciljem postizanja „balansiranog“ razvoja, koji teži paradigmi održivosti. Doprinos da se ideja razvoja smislaono izjednačava idejama ekonomskog rasta i progresivizma, dali su teoretičari ali i predstavnici UN u okviru samita posvećenih pitanjima odnosa razvoja i životne sredine 80-tih i 90-tih godina. Nedovoljno se uzima u obzir istorijski sled, odnosno da se osnovne definicije u vezi fenomenom održivog razvoja postavljaju nakon izveštaja *Granice rasta* (*engl. The limits of growth*), koji predstavlja inicijalnu

kapislu za debate odnosa životne sredine, ekonomije i konzumerizma. Pomenuti izveštaj utiče na istoriju međunarodnih politika, mera i preporuka u vezi sa životnom sredinom.

Na izveštaju je radio tim sa Instituta za tehnologiju Masačusetsa, a oslanjajući se na istraživanja Rimskog kluba (*engl. The Club Rome*⁹). Krajem 60-tih i 70-tih, javlja se “*radikalna struja*” koja govori o tome da smo civilizacijski na kraju razvojnog doba, kao i da smo stigli na nivo prosperiteta koji nosi klice poremećaja i neophodnosti za osvežavanje i preispitivanje društvenih i političkih pitanja na svetskom nivou. Aleks King ispred Rimskog kluba predlaže *da je sa ciljem osiguravanja budućnosti naših unuka neophodno prestati sa bogaćenjem! Tek tada će biti resursa i nezagađenog sveta koji će im biti neophodan da prežive* (Fairytale of growth, 2019).

Rimski klub i *Izveštaj Granice rasta*, ukazuju na štetnost produktivizma i konzumerizma, eksplicitno sugerišući na neophodnost uvođenja redukcionizma u društvo posebno značajno u pogledu na održivost energetskog sistema i životne sredine. U izveštaju *Granice rasta*, ukazano je da *postoje tri osnovne zajedničke karakteristike koje se pojavljuju u svim društvima: tehnički, društveni, ekonomski i politički elementi; i još važnije ovi elementi su u trajnoj interakciji* (Meadows et al., 1972). Sledeći korak je uzimanje u obzir najvažnijih varijabli, sa ciljem *predviđanja budućnosti čovečanstva*. Grupa rimskog kluba, na tragu hipoteze *da čovek percipira problematiku, ali bez obzira na njegova razumna znanja i veštine, on ne razume poreklo, značaj i interrelacije velikog broja komponenti sistema i zbog toga je nemoćan da pruži efektivne odgovore*.

Grupa potom daje svoje projekcije budućnosti, u vezi sa *urbanom populacijom, štednjom, svetskom populacijom, industrijskom proizvodnjom i svetskim ekonomskim rastom* – sve projekcije imale su zajedničko da su predstavljene modelom eksponencijalnog rasta¹⁰. Najpoznatije definicije u vezi sa fenomenom održivog razvoja i neophodnosti rasta u decenijama koje dolaze, obezbedile su očuvanje ekonomskog sistema kakav jeste, ublažavajući radikalnu kritiku koja je došla iz krugova predstavnika teorija životne sredine. Kao očigledni odgovor na stavove postavljene 70-tih u vezi sa neophodnosti redukcije potrošnje i proizvodnje, odgovor sa samita UN 1992. godine u Rio de Žaneiru glasi *rast je motor promena i prijatelj životne sredine*.

⁹ U aprilu 1968. godine sastala se interdisciplinarna grupa (industrijalci i naučnici), vođeni izraživanjem Aurelio Peccei-a, *sa ciljem ukazivanja na komponente: ekonomske, političke, prirodne i društvene koje čine globalni sistem u kojem živimo; Osnovni cilj je bio da se novo promišljanje približi pažnji donosioca odluka širom sveta i da se promovišu nove inicijative i aktivnosti* (Meadows, 1972).

¹⁰ Osnovnih 5 elemenata važnih za studiju: *populacija, proizvodnja hrane, industrijalizacija, zagađenje i konzumiranje neobnovljivih prirodnih resursa – u predviđanjima rastu, a obrazac rasta je predstavljen eksponencijalno*. Skoro sve ljudske aktivnosti u momentu istraživanja (kraj 60-tih i početak 70-tih) *odupotrebe đubriva do ekspanzije gradova, moguće je bilo predstaviti krivama eksponencijalnog rasta* (Meadows et al., 1972).

Održivi razvoj pretpostavlja balansiranost u pogledu na stubove ili teme koje ga čine: ekonomija, ekologija i društvo, kao i kulture kao naknadno prepoznate važne kategorije. Istina je da se u ime argumenta o održivom razvoju u praksi implementiraju mnoga rešenja, ideje i projekti koji su neodrživi. Druga važna istina jeste da su praktični ishodi, naizgled teorijski pristojno postavljenih ideja o održivom razvoju vrlo nebalansirani, te da su ostali stubovi veoma često postavljeni u funkciju podrške ekonomskom stubu i ideji ekonomskog rasta. Održivi razvoj sa sobom nosi mnogo pozitivnih konotacija, i sematičkih praznina. U ime argumenata održivog razvoja, dešavaju se projekti koji se odnose na prisvajanje javnih i zajedničkih resursa, kojima se ukidaju fundamentalna ljudska prava (pravo na pristup vodi, pravo na rad dostojan čoveka, pravo na kulturu, pravo na zdravu životnu sredinu i dr.). Održivost treba da bude paradigma za razmišljanje o budućnosti u kojoj su ekološka, društvena, kulturna i ekonomska razmatranja uravnotežena u potrazi za poboljšanjem kvaliteta života, kao suštinski vrednosne kategorije u društvenom, kulturnom i ekološkom smislu (Kočović De Santo 2019; 2020).

Ideja o (beskonačnom) ekonomskom rastu, shvaćena metaforom kukavičjeg jajeta, postavljena je na tron ekonomskog smisla. Ekonomomski rast moguće je meriti i to se radi pomoću pokazatelja BDP. Sve i da se uzme u obzir da je BDP tačno izračunat, kalkulacije BDP-a u pogledu na suštinski značajna pitanja i post-korona period oporavka ne znače mnogo. BDP je pluskvam-perfektni pokazatelj, jer je vreme u kojem je nastao značajno drugačije od današnjeg, pa je zahtev za promenom ekonomske paradigme neophodan kako bi se postigla rezilijentnost za futur koji dolazi. Procentualni rast BDP-a¹¹ koju god formulu da uzmemo u obzir odražava samo dve stvari: moć države da proizvede i proda proizvode, uz paralelnu snagu društva da kupi proizvode. Tržište polovnih proizvoda i novac bankarskih transfera ne ulaze u BDP kalkulacije. Kategorija BDP *per capita*, govori o kupovnoj moći čoveka, te odražava njegov životni standard. U daljem tekstu biće polemike o vulgarizaciji smisla čoveka, kao bića koji konzumerističkim navikama (p)održava produktivizam. S toga je kategorija *kvalitet života*, ona koja bi trebalo da zameni kategoriju *životnog standarda*¹²(Repetto 1986, Solow 1992, Kočović 2017; 2020).

Životni standard je vrednosno monetarno orijentisana kategorija izražena BDP po glavi stanovnika, ukazujući na kupovnu moć osobe. Ukoliko zaista verujemo da je to mera koja adekvatno predstavlja čoveka, onda je lako zaključiti da je smisao

¹¹ BDP = P1xQ1+P2xQ2+.... ili(Y) = C+I+G+NX, P cena proizvoda Q količina. Y je BDP gde je C potrošnja koja se odnosi na ljude, I investicije privatnog sektora, B državne investicije i alokacije, NX neto izvoz.

¹² Repeto (Repetto): odluke koje se danas donose, ne bi trebalo da ugrožavaju perspektive za očuvanje ili *poboljšanje životnog standarda* u budućnosti (Repetto, 1985); Solov: o održivosti govori kao o moralnoj obavezi koja ima opšti a ne specifični karakter (...) da se na naredna pokoljenja prenese ma šta, što će im omogućiti da dostignu *barem isti nivo životnog standarda*, koji imaju sadašnje generacije kao i da brinu o generacijama koje iza njih dolaze (Solow, 1992; Kočović, 2017).

čovjeka (u svakom društvu) da kupuje (Kočović De Santo, 2020). BDP neće dati sliku ni uvid u vezi sa važnim pitanjima životne sredine, društva ili kulture, *iako je izrazito zavistan i oslonjen na ograničene realne raurse (prirodne, kulturne, ljudske), on ne daje informacije o procesu, već kvantifikuje proizvodnju i potrošnju. BDP može rasti na račun prljavih industrija ili čistih koje prave ekološke katastrofe, a zaposlene stavljaju u položaj nedostojan radnog čovjeka* (Kočović De Santo, 2020). Sve što se proizvede, mora se prodati čak iako nije potrebno, jer to nalaže logika BDP rasta.

Tehnologija i marketing povećavaju ponudu robe, što za sobom povlači veću potrošnju, ali i nižu zaposlenost koja će u dužem roku ponovo smanjiti potrošnju tj. tražnju. Na stimulisanje tražnje ponovo će se uticati marketinškim trikovima. Kako bi se odnos produktivizma i konzumerizma kritički sagledao, korisno je uvođenje potrošačkog diskursa, odnosno nametnute *kolektivne zavisnosti od rasta* koju je uveo autor Gretujsen (Griethuysen, 2009) kao konstruisane podrške savremenoj ekonomiji kroz važnost stvaranja i prisvajanja vrednosti kroz imovinu kojoj se pridodaju eterična i simbolička značenja, pretvarajući imovinu tako u *centralnu instituciju društva* (Griethuysen, 2009).

Treba imati u vidu da najrazvijenije zemlje *Globalnog Severa*, ne odustaju od ideje rasta, kao i to da nastavljaju da rastu na račun ekoloških, društvenih i kulturnih šteta zemalja *Globalnog Juga*. Autor Saš (Sachs, 2010) navodi da *ekonomski razvoj ima kanibalističku prirodu, jer se hrani prirodom i zajednicom, vraćajući na njih neplaćene troškove*, dodajući da je u pitanju koncept *monumentalne praznine, jer je semantički konfuzan a smisaono neodređen, dajući nadu kroz pozitivne konotacije i ishode, koje često prati mračna strana* (raseljavanje, oduzimanje imovine, pritisak na najranjivije članove društva, resurse i dr).

Zbog čestog teorijskog i praktičnog neodvojivog posmatranja pojmova razvoja i rasta, neophodna pitanja koja bi vodila dekolonizaciji razvojnih alternativnih pravaca glase: ko ima koristi, a ko trpi štete od rasta i razvoja? Na osnovu čega se dešava rast i razvoj? Ko raste u strukturi privrede, u pogledu na sektore? Da li razvoj i rast uvažavaju društveno odgovorna pitanja i teme? Da li je razvoj i rast ekološki, društveno i kulturno robustan? Doprinosi li apsolutni rast fundamentalnim pitanjima u vezi sa zdravstvom, obrazovnim sistemom, utiče li na društvenu vitalnost? U praksi, rastu uglavnom najvećom stopom razvijeni i kapitalno jaki, dok stagniraju manji i slabi, što vodi dubljem društvenom jazu. Na postavljena pitanja BDP ne daje odgovore, pa se intuitivno nameće zaključak da nije svaki rast isti, a ne bi trebalo da bude ni prihvatljiv.

Mit o stranim direktnim ulaganjuma (SDU), u narativu savremene ekonomske politike i smisaono je postavljen gotovo isključivo u pozitivni kontekst, podrške rastu. U stvarnosti, ima teorijskih i praktičnih dokaza da SDU (*engl. foreign direct*

investment (FDI) ne moraju nužno pomoći privrednom ambijentu na isključivo željeni, te društveno koristan način. Na primer, autor Radenković izdvaja prepoznatljive narativa u vezi sa SDU prilivima u Srbiju, koji su u dnevno političkom smislu u čestoj kontradikciji. Naime, Radenković prepoznaje "argumente": kako su strani investitori došli u Srbiju zbog Srbije, njenih ljudi, znanja i veština, kao argument u diskursu političara i medija (...) SDU donose tehnološki napredak stvaranjem pozitivnog efekta preliivanja (spillover effect), što se teško može potvrditi kao tačno imajući u vidu dominaciju radno intenzivne proizvodnje (...) SDU pozitivno utiču na nacionalno tržište jačanjem konkurencije, dodajući da je opšte poznato da su strane kompanije u Srbiji deo mreže monopola i da skoro sve sirovine i intermedijarne produkte uvoze iz inostranstva, isključujući domaće proizvođače i ekonomiju (...) SDU viđene kao mehanizam koji ima ogromnu apsorpcionu moć zapošljavanja, što pozitivno utiče na stopu nezaposlenosti, što u potpunosti autor opoprava u istraživanju (...) SDU poboljšavaju platni bilans, tj. da balansiraju nivo unutrašnjih i spoljašnjih finansijskih transakcija sa drugim zemljama, istraživanje dokazuje suprotno (...) Srbija privlači SDU zbog izuzetne ekonomske politike vlade koja je u stanju da obezbedi siguran i stabilan poslovni ambijent, što je politička argumentacija (Radenković, 2016).

Na SDU se može gledati kao na oblik outsorsinga, koji menja strukturu rada, procese i efekte kako na domaćem, tako i na međunarodnom planu. Naime, posredstvom SDU uspostavlja se preliivanje stvorenih vrednosti iz zemalja Globalnog juga, prema zemljama Globalnog severa. Radenković ovaj process objašnjava tako što strani investitori domaću radnu snagu menjaju niže plaćenom radnom snagom zemalja u razvoju, što podstiče međunarodnu konkurenciju između radnica i radnika zbog globalizovanih sistema, niske nadnice u zemljama u razvoju i nerazvijenim zemljama čine mogućim pad cena proizvoda robe široke potrošnje u razvijenim zemljama (...) dodajući da se uštede u troškovima koje proizilaze iz outsorsinga bivaju podeljene među radnicama i radnicima razvijenog sveta, obezbeđujući životni standard u ekonomijama razvijenih zemalja stabilnim, na konto supereksploataisane radne snage zemalja u razvoju (Radenković, 2016). Na primeru Srbije, strani investitori su privilegovani u odnosu na domaće, imaju fleksibilnije uslove za poslovanje budući da dolaze na evropsku periferiju, zemlju u razvoju i zemlju Globalnog juga. Pitanje koje se nameće: za koga su korisne SDU?

Ukratko, nisu sva strana pa ni domaća ulaganja ista. Strani investitori u Srbiji mogu poslovati sa prljavim i démodé industrijama, imati jeftinu radnu snagu, koja radi za minimalac u uslovima u kakvim ne bi mogli ni sanjati da se radnik može tretirati u matici. Srbija subvencioniše strane investitore, a često sa okončanjem subvencionisanog perioda, oni odlaze iz Srbije. Štaviše, *mit o zelenom razvoju* zasnovanom na novim tehnologijama je još jedno upitno rešenje, koje pretpostavlja neodustajanje od savremene ekonomske logike, sve dok je u funkciji novih tehnoloških rešenja i manje upotrebe fosilnih goriva. Činjenica je da se sva

zeleni rešenja ipak oslanjaju delimično na fosilna goriva. Takođe, emisija CO² i BDP rast su u prilično jakoj pozitivnoj korelaciji, preporuke koje su *zelenije* u pogledu na recikliranje i ponovnu upotrebu se u praksi ne dešavaju na dovoljnom nivou da bi trendove pomenute korelacije značajnije izmestile.

Da bi ekonomija rasla, to zahteva veću uloženu energiju, *to znači da efektivno sistem koji treba da uspostavi tranziciju prema zelenoj energiji takođe raste* (Hickel, Dokumentarni intervju, Firytales of growth, 2019). Pojavom COVID-19, i faktičkim usporavanjem ekonomije, beleži se pad emisije štetnih gasova na planetarnom nivou. To je praktični dokaz koji ide u prilog idejama da bez smanjenja potrošnje, nema revitalizacije za planetu. Odgovornost za eventualne štete nastale neetičnim poslovanjem podnosi društvo. U "prilog" često pominjanoj četvrtoj tehnološkoj revoluciji "*kao izvoru rešenja za sve*" treba dodati i to da je sve manja potreba za ljudskim prisustvom po jedinici proizvoda, osim u IT i sektoru kreativnih i kulturnih industrija. Nezaposlenost se, prema tome često kreće u suprotnom smeru u odnosu na tehnološku modernizaciju, koja je veoma skupa i zahteva ozbiljna kontinuirana ulaganja u amortizaciju.

DEKOLONIZACIJA POST-COVID-19 RAZVOJA I ALTERNATIVNA SISTEMSKA REŠENJA

Post COVID-19 vreme je nada za faktičko delovanje prema post-kapitalističkim obrascima ponašanja. Refleksije je potrebno tražiti u svojevrsnim avangardnim pristupima, sa ciljem prevazilaženja dosadašnje systemske logike i nalaženjem stvarnih alternativa. Razvoj fokusiran na ekonomski rast predstavlja nezdravu kategoriju, koja podržana neetičkom pristupu poslovanja i SDU, kao i rastom javnog duga dovodi do dubljih problema vezanih za širu činjenicu - da konzumerizam i produktivizam ne odgovaraju na potrebe, već su odraz napora za oživljavanje ekonomije (kroz nametanje nepostojećih potreba). Za početak, okrenimo paradigmu na ličnom nivou - umesto kupovine, moguće je pozajmljivati, ili udruženo kupovati.

Građanska revizija javnog duga – alternativni pogled na javni dug

Kao instrument društvenog odgovora na nelegitimne dugove prepoznata je *građanska revizija javnog duga (engl. citizen public debt audit)*. Građanska revizija javnog duga za cilj ima da ukaže na *upotrebu javnog duga kao mehanizma koji podržava transfer javnih resursa na globalni finansijski sektor* (Fattoreli, 2016). Građanska revizija javnog duga u praksi je pokrenuta i uspešno realizovana na

primerima Ekvadora, Brazila i Argentine, Jamajke¹³ sa ciljem pronalaženja dokaza i pravnih argumenata za ukidanje nelegalnih i nelegitimnih dugova (Fattoreli, 2016).

Još 2006. godine pokrenuta je inicijativa za ospopravanje javnih dugova prema zemljama u razvoju. Tom prilikom su formirani Evropski centar za treći svet (CETIM) i Odbor za ukidanje duga trećeg sveta (CADTM), uz podršku brazilske organizacije koja se bavi istim pitanjima (*Auditoria cidadada da Divida*). Zajedničkim delovanjem pomenutih organizacija nastaje priručnik sa praktičnim uputima za društvene pokrete i vlade sa ciljem organizovanja građanskih revizija duga.

Proces građanske revizije javnog duga mora započeti inicijativom građana, koja podrazumeva pažljivu analizu sirovih podataka u vezi sa javnim dugom i ukupnim sistemom podrške u funkcionisanju istog. U nekim slučajevima, građani iniciraju suspenziju plaćanja duga i sprovođenje kapitalnih kontrola sa ciljem postizanja vežbe transparentnosti. Pomenuti koraci treba da doprinesu suverenitetu duga koji omogućava novoj vladi da shvati koji je dug nelegitiman, koji treba da bude odbačen ili restrukturiran¹⁴. Građanska revizija javnog duga za osnovnu pretpostavku ima direktnu involviranost građana, u procese informisanja javnosti i analizu duga.

Kako bi se pomenuti mehanizam uspostavio, neophodna pretpostavka odnosi se na slobodan pristup podacima, dokumentima od javnog značaja, pravnim dokumentima u vezi sa javnim dugom, kako bi na osnovu analize, studija i istraživanja bilo moguće razvijati preporuke, deliti znanja i informacije i preduzeti konkretne aktivnosti. Približavanje činjenica ukupnoj javnosti u vezi sa funkcionisanjem finansijskog sistema i javnog duga, predstavlja preduslov za reaktivnost društva. Stvarno stanje, identifikovanje uloge duga u domaćoj i inostranoj ekonomiji, kao i mehanizama koji omogućavaju prethodno, intuitivno i eksplicitno daje jasnije uvide u to ko od duga zapravo ima korist.

Autorka Fattoreli kao analitički okvir daje pitanja na koja je potrebno odgovoriti sa ciljem otklanjanja sumnji u vezi sa dugom i shvatanja društveno-ekonomskih implikacija koje javni dug ima¹⁵ (Fattorelli, 2016).

¹³ Norveška je prepoznala nelegitimnost kredita odobrenih Ekvadoru, Egiptu, Jamajki, Siera Leone i Peruu, koji su bili povezani sa kupovinom norveških brodova. Oslo je potom unilateralno otkazao preostala potraživanja.

¹⁴ U pogledu na javni dug, građanska revizija je neophodno sredstvo za transparentan pregled prikazanih podataka, mehanizama i operacije koje generišu takve dugove iz njihovog porekla, ko je imao koristi od odgovarajućih resursa, kako su primenjeni, da li su poštovani postojeći zakonski i administrativni propisi, koji je socijalni i ekološki uticaj duga itd.

¹⁵ Koje je poreklo javnog duga? Da li je zemlja dobila ukupan iznos pregovaranih sredstava? Kako se dobijena sredstva troše? Ko su korisnici kredita? Koji su mehanizi i procesi stvorili javni dug? Da li sui koji privatni dugovi transformisani u javni? Kakav je uticaj privatnih dugova na državni budžet? Koliko je duga odobreno za spašavanje banaka od bankrota? Koja je odgovornost centralnih banaka u

Koristan pravacpredstavljalo bi uspostavljanje Komisije za reviziju duga, kao što je učinjeno u Grčkoj i Ekvadoru, koji će promovisati pravne promene, kroz uključivanje zvaničnih institucija i građana u process koji treba da bude obavezan.

Odrast kao teorijsko-aktivistički okvir za promišljanje alternativa

Odrast (*engl. Degrowth*) je disciplina koja nastaje kao proizvod delovanja interdisciplinarnih i multiperspektivističkih naučnih istraživanja i aktivizma. U svojoj prirodi je višedimenzionalan jer kritički preispituje ekonomske sisteme, ideologiju, makroekonomske pokazatelje i dogmatski postavljene ideje, koje imaju negativne uticaje na društvo, kulturu i životnu sredinu. Istovremeno, odrast otvara diskusije sa ciljem pronalaženja efektivnih alternativa, tražeći rešenja za postizanje održivosti u pogledu na resurse (prirodne, kulturne, društvene), kroz postizanje društvene jednakosti i ekološke pravde. Kao centralna ideja odrasta, kroz set komplementarnih ideja, postavljen je izazov potrage za pravim smislom na koji u dugom roku konzumerizam i produktivizam ne mogu odgovoriti.

U izgradnji alternativa odrast se referiše na fundamentalne vrednosti (nematerijalne), čije ostvarivanje usvajanjem redukcionističkih pristupa, društvo približava kvalitetu života, blagostanju, kroz solidarnost, brigu o ljudima, kulturi i životnoj sredini. Krovna hipoteza odrasta: *sa ciljem izbegavanja klimatskih katastrofa moramo prioritet dati ljudima, životnoj sredini i brizi za pomenuta pitanja u odnosu na ekonomski rast (Fairytails of growth, 2019)*. Prethodno osvetljava najveći izazov u funkcionisanju savremenih ekonomskih sistema, kroz odnos: energija (izvori energije i njihova održivost), kao esencijalnog fenomena koji direktno utiče na klimatske promene, a čija dinamika i struktura su uslovljeni projekcijama ekonomskog rasta (zavisnim od fosilnih goriva i posledično karbonskih emisija). Intuitivno se nameće da redukcija svakog oblika potrošnje, jeste kompatibilna sa odrastom.

Postoji nekoliko osnovnih tema koje odrast kritički preispituje:

procesu duga? U čemu se ogleda odgovornost agencija za procenu rizika i devalviranju državnog duga, podstaknuvši povećanje njegovih troškova i omogućavajući ekstremne špekulacije? U čemu je odgovornost državnih organa koji dozvoljavaju finansijske transakcije sa poreskim oazama, koje omogućavaju špekulanti da deponuju ogroman profit zarađen na transakcijama sa dužničkim instrumentima? Imaju li odgovornost državni organi u stvaranju duga za nepotrebne projekte (kao što su sportski stadioni)? Kakva je odgovornost IMF-a i drugih finansijskih institucija u primoravanju nekih vlada da to primene fiskalno prilagođavanje i ko ima koristi od ovoga? Koja je odgovornost banaka u: nuđenju prekomernih zajmova na tržištu finansijskih usluga? Špekulacija sa državnim obveznicama, stvaranju fiskalne krize i forsiranju intervencije IMF-a? Igranju sa derivatima, razmeni kreditnih obaveza i drugih toksičnih sredstava-

- 1) *Ideja o (beskononačnom) ekonomskom rastu.* Prema socio-ekonomskim pristupima Demarije i Rista, odrast preispituje *hegemoniju rasta* pozivajući na *demokratski vođenu redistribuciju i smanjenje proizvodnje i potrošnje (najpre) u industrijski razvijenim društvima (Globalnog severa), sa ciljem postizanja održivosti životne sredine, društvene pravednosti i dobrobiti* (Demaria et al., 2013; Rist, 1997). Odrast je usmeren na demistifikaciju ideje ekonomskog rasta, kroz kritiku monopolizovanih ideja savremene ekonomije u kojima su društvo i priroda postavljeni u funkciju rasta. Odrast ideje ne preporučuju pad, već predstavljaju promišljanja o drugačijem prvenstveno kroz redistribuciju i usporavanje proizvodnje i potrošnje¹⁶.
- 2) *Odustajanje od BDP, kao osnovne mere ekonomskog progressa.* BDP kao makroekonomska mera je fundamentalno destruktivna, jer se referiše na produktivizam i konzumerizam, prepoznate kao doktrine koje je neophodno dekolonizovano promišljati kroz redukcionističke pristupe. BDP *per capita*, kao mera životnog standarda ne ide u prilog suštinski važnim pitanjima za društvo (pristup kvalitetnom zdravlju, edukaciji, obezbeđen mir, sigurnost, bezbednost, krov nad glavom, slobodno vreme, fer radni uslovi, sreća, zadovoljstvo i dr.). Sekulova navodi da su zaposlenje i plata važni preduslovi za zadovoljstvo, međutim kada pokrijemo bazične potrebe i dostignemo prag zarade koja obezbeđuje primarno važnu nadgradnju, svaka dodatna zarada neće doprineti satisfakciji života, već kratkotrajnim kapišlama sreće koje se mogu minutima izraziti i posledica su kupovine (Fairytails to growth, 2019).
- 3) *Redukcija, redistribucija i realokacija*¹⁷. Prema Šnajderu, *odrast odražava pravično smanjivanje proizvodnje i potrošnje, koje će postepeno smanjiti društvenu potrebu za energijom i sirovinama* (Schneider et al., 2010). Ideje za redukcijom u pogledu na potrošnju prati i redukcija u pogledu na radno vreme. U periodima kriza, recesije i kontrakcija na tržištu rada raste nezaposlenost. Hikel navodi da se mogući pravac ogleđa u regulaciji radnih broja sati na nedeljnom nivou (Fairytails to growth, 2019), Viktor na primeru Kanade predlaže model gde skraćeno radno vreme dovodi do sinergije pozitivnih društvenih, ekonomskih i ekoloških implikacija (Victor, 2008). Skraćeno radno vreme može imati važne pozitivne implikacije u pogledu na održavanje kontinuiteta kvaliteta života, praćeno drugim instrumentima¹⁸.

¹⁶ Sa ciljem ostvarivanja kvaliteta života, blagostanja, ekološke i energetske održivosti, društvene jednakosti i pravde.

¹⁷ U pogledu na potrošnju, rad, novac, javni dug, ekološki dug.

¹⁸ Prepoznati instrumenti *basic income, household income*, koji se konceptualno javljaju sa ciljem podrške ljudima da neometano mogu da brinu o sebi i drugima, bez briga koje donose velike promene na tržištu rada

Autor Kalis, navodi da je neophodno sagledati i razumeti, a potom i promeniti načine na koje se novac proizvodi, koristi i cirkulše. Novac je kreiran kao dug, kao takav stvara imperativ za rast sa ciljem otplate duga. Autor referiše na pozitivne alternative, koje se preusmeravaju direktno u društveno i ekološki korisne projekte¹⁹ (Fairytale to growth, 2019). Lada objašnjava perpetum mobile efekat koji se dešava u ekonomiji zasnovanoj na dugu, gde stopa rasta mora stalno biti veća od kamatne stope duga, kako bi se dug servisirao. Tako se dešava globalni perpetum (Fairytale to growth, 2019).

Poseban poziv iz odrast perspektive je upućen prepoznavanju i otplati ekološkog duga. Globalni ekološki dug je nastao kao proizvod ogromne redistribucije i realokacije resursa realne ekonomije. Ovaj dug je potrebno prepoznati kao dug Globalnog severa i razvijenih industrijalizovanih zemalja, koje su rasle na račun rasursa Globalnog juga, to i dalje čine, kroz upotrebu prostora nerazvijenih zemalja za odlaganje prevaziđene tehnologije i industrijskog otpada. Potrebno je dekolonizovati pogled na odgovornost razvijenih zemalja u ukupnom ekološkom otisku na planetarnom nivou. Bogatstvo razvijenih zemalja i pojedinaca, dovodi do neophodnosti promišljanja o mogućim transferima zarada najbogatijih prema siromašnima. Na tragu prethodne ideje Hikel navodi da je *bez dodatnog agregatnog rasta, transferom 7% ukupne zarade od najbogatijih 10% ljudi na svetu, moguće osigurati trajno poboljšanje života i postojećih elementarnih potreba najsromašnijih* (Fairytale of growth, 2019). Ovakva mera realokacije novca bi trajno rešila problem globalnog siromaštva.

Prema Latušu cilj odrasta ogleđa se u *izgradnji društva u kojem će se živeti bolje, sa manje rada i manje konzumiranja* (Latouche, 2010), u pitanju je *ekološka racionalizacija, manje ali kvalitetnije* (Gorz, 1994; 1991, Latouche 2010). Imajući u vidu osnovne postulate odrasta, jasno je da ideje odrasta teže inzalaženju alternativnih rešenja u pogledu na sistem, organizaciju rada, odgovornost snažno oslonjene na društvene, kulturne i ekološke vrednosti čije obezbeđivanje je u fokusu.

Mogući pravac za internacionalizaciju javno praktičnih političkih rešenja

ReCommonsEurope (CADTM, EReNSEP, ELA 2019) je praktični priručnik pisan za vlade, društvene pokrete (sindikate, udruženja građana, građane) koji se bore na lokalnom, regionalnom, nacionalnom i međunarodnom nivou za fundamentalna ljudska prava i jednakost za sve, za socijalnu emancipaciju i demokratiju i protiv uništavanja ekosistema. Osnivni cilj je da se momentalno odgovori na goruće socijalne i ekološke probleme, kroz adekvatan pritisak na konzervativne snage i

¹⁹ Mery Mellor predlaže koncepte *positive money* i *public money*, kao načine na koje država može da uspostavi kontrolu nad ponudom novca.

institucije koje ih predstavljaju. Program je pisan tokom 2018. godine, od strane sto pedeset učesnika iz dvadeset jedne zemlje članica EU onih koje su u pretpripremnom procesu, a oslanja se na prethodni dokument *Ten Proposals to Beat the European Union*²⁰ koji broji sedamdeset potpisnika. Priručnik ukazuje na najveće izazove sa kojima je EU suočena u pre COVID-19 vremenu, koji su možemo zaključiti ujedno oslabili adekvatne odgovore na COVID-19 krizu. Priručnik svojim praktičnim rešenjima za cilj ima da odgovori na osnovne prepoznate izazove:

- *Nedemokratski manir u kojem EU politički kontinuirano servisira najbogatije sektore, pri čemu obični ljudi izražavaju protest nad takvom politikom EU institucija,*
- *Klimatske krize, nasilne mere štednje, rastuća ksenofobija i rasizam (CADTM, EReNSEP, ELA 2018).*

Ove dve izdvojene teme čine urgentnim potrebu da se organizacije *odozdo* (engl. *bottom-up*) pokrenu zajedno sa društvenim i aktivističkim pokretima, sa ciljem da politike počnu da služe većini društva. Priručnik izdvaja osam poglavlja koja se odnose na promišljanje i predloge u vezi sa politikama:

- javnog duga, u vezi sa kojim je neophodno zagovarati napuštanje nelegitimnih mera štednje i neorživih elemenata;
- banaka, koje je neophodno socijalizovati, tako da budu u funkciji javnog bankarstva i osnovnih društvenih potreba, a ne akumulacije profita;
- zapošljavanje i socijalna prava, moraju biti razvijena i ponovo sagledana tako da poprave životne uslove i obezbede demokratsku moć iznad smisla i svrhe rada;
- energetske i ekološke tranzicije, koje moraju biti stavljene u praktičnu svrhu urgentno sa ciljem sprečavanja dalje destrukcije ekosistema, kroz osmišljavanje novih formi održivog života;
- feminističke borbe, koje treba da budu postavljene u središte radikalnih demokratskih projekata kao transverzala svih društvenih i političkih borbi;
- obrazovanje i zdravstvo, moraju biti odbranjeni kao osnovna prava, razvijeni i otvoreni za svakoga kao javne usluge, nasuprot njihovom kontinuiranom degradirajućem ili komodifikujućem statusu;
- internacionalnih janih praktičnih politika i migracije, treba da obezbedi fundamentalna prava za mir i solidarnost između ljudi (CADTM, EReNSEP, ELA 2018).

²⁰ Cilj teksta je da analizira odnos snaga u Evropskoj uniji i razradi niz radikalnih, ali neophodnih predloga protiv mera štednje, neoliberalnih politika i ponudi alternative posojećem obliku evropskih integracija. Dokument je prevashodno usmeren na nelegitimnost mera štednje i javnog duga. Kratak zaključak je da samo jake suverene i jednostrane mere samoodbrane mogu omogućiti bilo kojoj progresivnoj nacionalnoj vladi i društvenim snagama koje je podržavaju da raskinu sa merama štednje, neoliberalizmom i reše pitanje nelegitimnog duga.

Kada je reč o ekonomskim merama koje se odnose na društveni oporavak u post-COVID-19 vremenu, moguće je implementirati dodatne preporuke iz Priručnika. One se odnose na regulaciju i mere kontrole (finansijskih) institucija, cena osnovnih dobara i kapitala. U Priručniku su eksplicitno date mere koje se odnose na *suspenziju otplate dugova na osnovu Moratorijuma i građanske revizije javnog duga*, dok se paralelno predlaže uvođenje mera koje će obezbediti *zaštitu penzionih i društvenih fondova*. Navode se mere koje *regulišu i limitiraju privatni bankarski sistem*, uz kreiranje *novog javnog bankarskog sistema* pod demokratskom i društvenom kontrolom.

Predlažu se *progresivne poreske reforme* (koje se odnose na visoke zarade, krupan kapital i ekstremno bogatstvo), sa ciljem finansiranja *novih javnih investicionih politika* i prioriteta. Kreiranje *novih radnih mesta u okviru energetskog tranzicionog modela*, uz *zaštitu radničke klase u slučaju privremenog privrednog pada*, kako bi vladajuća klasa platila troškove krize. Prepoznaje se važnost centralne (narodne suverene) banke, koja treba hitno biti stavljena pod nadležnost vlade, autorizovana za izdavanje novca, kao i politika podizanja i obezbeđivanja minimalnih zarada – kao osnovne mere uslova za život.

U pogledu na konkretne multilateralne sporazume, 2017. godine vlade Škotske, Kosta Rike, Slovenije i Novog Zelanda poristupile su novoj alijansi, *Alijansa ekonomije blagostanja*. Korisno je pomenuti iniciranje agende blagostanja (*engl. Well-being agenda*) od strane premijerke Islanda (Jakobsdottir) 2019. godine kao i poziv za vlade širom sveta da usvoje zelenu i porodično-prijateljski orijentisanu agendu umesto fokusa na ekonomski rast, eksplicitno pozivajući na *alternativnu budućnost zasnovanu na blagostanju i inkluzivnom rastu*. Pozivu se ubrzo pridružuju premijerka Škotske (Sturgeon) i Novog Zelanda (Ardern). Agenda ima za cilj da u fokus stavi socijalne pokazatelje (zdravlje, sreća i dr.) ispred BDP, sa ciljem fundamentalne promene u pogledu na funkcionisanje javnih praktičnih politika²¹.

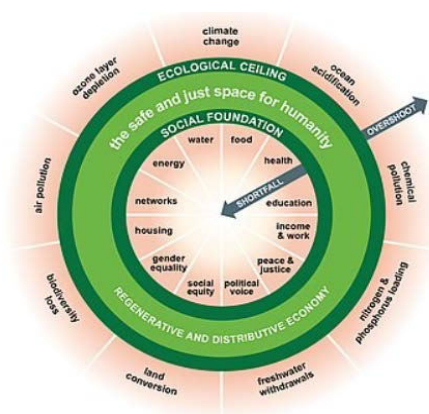
Finalno, izdvajam teorijski pristup autorke Kejt Ravort (Kate Raworth) pod nazivom Ekonomska krofnja (*engl. Doughnut economics*) – *ekonomije za 21 vek*. Ravort daje praktične smernice za formulisanje avangardnih pristupa ekonomskoj politici, primenljive na lokalnom, regionalnom, nacionalnom i međunarodnom nivou, koje referišu na značaj društvenih pitanja i pitanja životne sredine, stavljajući ekonomiju u funkciju ostvarivanja pomenutih pitanja (Raworth, 2017). Ekonomska krofnja je osmišljena kao vizuelni kompas za ekonomiju 21.veka, dajući okvire u vezi sa našim kretanjem u bezbednom i pravednom prostoru. Izdvojeno je pet ključnih faktora: *populacija, distribucija, aspiracija, tehnologija i upravljanje* (Raworth, 2017).

²¹<https://www.iwa.wales/agenda/2019/10/wellbeing-worldbeaters-new-zealand-and-scotland/> i <https://wellbeingeconomy.org/iceland/> (Pristupljeno: 10.09.2020).

Ekonomski model krofne ima za cilj stvaranje kružne ekonomije u kojoj svi možemo napredovati, kao čvrsta alternativa ideji ekonomskog rasta. Prstenovi kao vizuelni kompas čine krofnu (Slika1), a autorka kao fundamentalno važne elemente prepoznaje prstenove *unutrašnji društveni i spoljašnji ekološki*. Između je prostor koji otkriva nedostatke stvarno stanje u pogledu na osnovna pitanja, kao takav treba da predstavlja mesto delovanja ekonomske politike. *Oni koji upadnu u rupu krofne su manje srećni u sadašnjim društvima širom sveta. Testo u sredini je slatko mesto. Ovde se zadovoljavaju svačije potrebe i ljudi su postavljeni tako da napreduju i žive život najbolje moguće. Pružajući okvir za kružnu ekonomiju, krofna uključuje ljude koji zajedno rade na nezi planete²².*

Spoljašnji prsten krofne predstavlja zemljin ekosistem i štetu koju kao ljudi moramo da izbegnemo. U njemu su istaknuti izazovi: *acidifikacija okeana, hemijsko zagađenje, zagađenje vazduha (nitrogen i fosfor, Co2), čista voda, očuvanje zemljišta, gubitak biodiverziteta i klimatske promene* (Raworth, 2017). Unutrašnji prsten predstavlja minimum koji je potreban za uspešan život a elementi su: *pristup čistoj vodi i kanalizacionim sistemima, socijalna jednakost, rodna ravnopravnost, hrana, pristup uravnoteženijem sistemu energije, stanovanje, obrazovanje, zdravstvo, prihodi, politički glas i život u miru i pravdi*. Pomeranje prema centru od unutrašnjeg prstena ukazuje na manjak u pogledu na društvenu osnovu. Pomeranje prema spolja ukazuje na štetno prekoračenje u pogledu na izdvojena ekološka pitanja. Prostor između je zona bezbednosti i pravednog prostora za čovečanstvo.

Slika 1: Ekonomska krofna

Izvor: Smartcityhub

²²<https://www.intelligentliving.co/amsterdam-doughnut-economic-model/> (Pristupljeno 10.09.2020.)

Amsterdam u aprilu 2020. godine postaje prvi grad na svetu koji donosi odluku u vezi sa implementiranjem ekonomskog modela krofne²³. Budući da je odluka u vezi sa implementacijom ekonomskog modela krofne doneta u COVID-19 prvom talasu, to bi mogao biti argumenat budućeg gledanja na razvoj Srbije.

ZAKLJUČAK

Prvi naslov imao je za cilj da ukaže na ranjivost i neodrživost savremene ekonomije. Kritički i dijalektički pristupi pomogli su argumentima da je ova hipoteza tačna, sagledavanjem od liberalizma do neoliberalizma, kao ideoloških podrški za funkcionisanje savremene ekonomije kakva je danas. Mehanizmi delovanja i širenja ideja oslonjeni su na eksproprijaciju vrednosti: demokratije, slobode, pluralizma. Prethodno je osvetlilo značaj ponovnog uspostavljanja i revitalizacije vrednosti koje se tiču javnog, društvenog, i zajedničkog, kroz solidarnost i udruživanje kako u faktičkom društvenom delovanju, radnoj organizaciji, tako i u društveno vidljivim narativima. Traganje za demokratičnijim sistemima biće u fokusu i narednih istraživanja, a metodološku podršku može imati kroz kritičke pristupe u sagledavanju sistema paralelno oslonjene na političko-ekonomske, kritičko-kulturološke i političko-ekološke perspektive. Prethodno je važno, budući da su sistemi konstituisani između ekonomije, politike, kulture, prirode i društva.

Drugi naslov ukazao je podrobnije na mane dosadašnjeg funkcionisanja u pogledu na "oprobane" ekonomske pristupe i recepture u finansijskim i društveno-ekonomskim krizama. Budući da se gotovo svi pristupi svode na mere štednje i dodatna državna zaduživanja, a državni intervencionizam je usmeren na spašavanje ugroženog privatnog krupnog kapitala sa ciljem spašavanja ekonomskog rasta, dat je kritički osvrt na fenomene: rasta, razvoja, javnog duga i SDU kao najvećih mitova savremene ekonomije, sa ciljem njihove dekolonizacije i dekonstrukcije. Prethodno je impliciralo na važnost sagledavanja sistema javnog duga, finansijskih sistema, mera štednje koje ugrožavaju naknade za rad, naknade za penziju i druga socijalna davanja.

Evidentni zaključak koji se nameće, glasi da pomenute mere stvaraju veće društvene i međudržavne jazove unutar evrozona i u odnosu sa periferijom. Drugim rečima, pomenute mere na brojnim primerima nisu donele dobrobit društvu već selektivnoj populaciji, pa je s toga neophodno tražiti potpuno nova rešenja, jer je uostalom i priroda krize izazvana COVID-19 drugačija.

U vezi sa prethodnim posebna pažnja u trećem naslovu, bila je posvećena postojećim teorijskim i aktivističkim pravcima, kao i međunarodnim preporukama

²³<https://www.intelligentliving.co/amsterdam-doughnut-economic-model/> (Pristupljeno 10.09.2020).

u vezi sa internacionalizacijom pristupa u pogledu na neophodnost izgradnje budućih sistema koji će biti društveno i ekološki pravedniji. Predložene alternative, zapravo su efektivni odgovori na uočene systemske probleme. U tom smislu, građanska revizija javnog duga predstavlja instrument odgovora na nelegitimne javne dugove. Odrast je teorijsko-aktivistički pravac, oslonjen na političko ekološke i socio-ekonomske teorije jednako kao i na aktivističko delovanje. Odrast faktički dekonstruiše savremenu ekonomiju, ukazujući na njene najranjivije elemente, koji istovremeno imaju najnepravednije društvene i ekološke implikacije. Odrast je ponudio pravce za promišljanje novih systemskih rešenja. Odrast je u radu imao za cilj da ukaže na goreća najvažnija pitanja i izazove u vezi sa životnom sredinom i prirodnim resursima kao i neprikosnoveni prava na pristup istim, napore da se drastično smanji upotreba fosilnih goriva i emisija štetnih gasova i odnos sa ekonomijom, kao i upravljanje otpadom kroz konfrontaciju sa neetičkim pristupima institucija energetskega sektora. Elementarna ljudska prava su sve više ugrožena, a taj pritisak je samo produbljen COVID-19 krizom.

Predložene alternative imaju zajedničko da ukazuju na neophodnost obezbeđivanja prava na dostojanstven rad i jednake radne slove bez obzira na pol i rod, na stanovanje, pristup kvalitetnom zdravstvenom i obrazovnom sistemu za svakoga, a to je polje javnih i društvenih usluga kojw fundamentalno predstavljaju preduslov za kvalitetetan život. Alternative su oslonjene na redukcionističke ideje i potrebe za realokacijom sredstava, što je od izuzetnog značaja za post-COVID-19 systemsku konstrukciju.

U obzir su uzete preporuke značajne za međunarodni kontekst, odnosno internacionalizaciju rešenja za uočene izazove. ReCommonEurope priručnik, jer pruža uvid u setove mehanizama, instrumenata, kratkoročnih i dugoročnih aktivnosti, sa ciljem postizanja više demokratskih društava, koja teže većoj jednakosti, solidarnosti i pravednosti. Agenda za blagostanje kao i sporazum koji joj je prethodio, bili su važni za istraživanje, jer su pomogli sagledavanju alternativnih agregata, kroz odluke zemalja pionira da nađu praktična politička rešenja za napuštanje BDP kao ulimativnog pokazatelja progressa.

Na kraju, ekonomska krofna kao teorijski koncept Kejt Ravort, je konceptualno blago kada je reč o razvojnim pravcima koji su visoko osetljivi na društvenu i ekološku pravdu. U prilog razvojnom potencijalu zasnovanom na modelu ekonomske krofne, govori činjenica da je Amsterdam prvi grad u kom je doneta odluka o takvom razvoju u aprilu 2020. godine, tokom velikog evropskog talasa COVID-19.

Izdvojeni alternativni pristupi, javljaju se kao sublimacija prethodno sagledanih slabosti ekonomskih sistema koji narušavaju društvenu i prirodnu supstancu. Suprotno tome oni su ukazali u radu na značaj, položaj i ulogu društva – javnosti,

javnog prostora, javnih i zajedničkih resursa, društvenog i kolektivnog u promišljanju novih sistemskih rešenja i alternativa u pogledu na javni dug, razvoj i rast. U tom smislu, COVID-19 predstavlja nadu za rešavanje nagomilanih izazova koji se tiču na prvom mestu ekonomskih politika i instrumenata (fiskalnog dampinga i poreskih *El dorada*, kao i neetičkog pristupa u poslovanju finansijskog sektora).

Oslanjajući se na prethodno, sugestija za donosiocice odluka koja bi bila od izuzetnog značaja, je da pre planiranja ekonomskih mera kao odgovora na COVID-19, ukupnu privredu organizuje kao oblasti od niskog do najvišeg prioriteta, tako da u fokusu budu ekološka pravednost i društvena jednakost.

LITERATURA

- [1] Beaud, M., Dostaler, G. (1997). *Economic thought since Keynes: A history and dictionary of major economists*. UK: Routledge, London.
- [2] Bell, D. (2014). *What is liberalism? Political Theory*, str: 682–715.
- [3] Brown, W., (2003). Neoliberalism and the end of liberal democracy. *Theory and Event*, Vol. 7, No. 1.
- [4] CADTM, ERensep, ELA, 2019, ReCommonsEurope, Manifesto for new popular internationalism in Europe, ed: Alexis Cukier, Nathan Legrand and Éric Toussaint <https://www.cadtm.org/ReCommonsEurope-Manifesto-for-a-New-Popular-Internationalism-in-Europe>
- [5] Chakravartty, P., Schiller, D. (2010). Global financial crisis: Neoliberal newspeak and digital capitalism in crisis. *International Journal of Communication*, Vol. 4, str. 670–692.
- [6] Cockett, R., (1995). *Thinking the unthinkable: Think-tanks and the economic counterrevolution, 1931–1983*. UK: Fontana Press, London.
- [7] Fairytails of Growth, 2019, Documentary movie, https://www.youtube.com/watch?v=dQ4cpOKmde8&ab_channel=FairytalesofGrowth
- [8] Fattorelli, M., (2016). *Citizens Public Debt Audit, Experiences and methods*. Geneva, Liège: CETIM/CADTM.
- [9] Freedman, M., Stears, M. (2013). *Liberalism, The Oxford handbook of political ideologies*. Oxford, UK: Oxford University Press.
- [10] Fukuyama, F. (2006). *The end of history and the last man?* New York, free press: Simon and Schuster.
- [11] Garnham, N., (1995). Political economy and cultural studies: Reconciliation or divorce? *Critical Studies in Mass Communication*, str: 62–71.
- [12] Gorz, André. (1991,1994) *Capitalism, Socialism, Ecology*, trans. Chris Turner, London: Verso.

- [13] Griethuysen P., V., Why are we growth-addicted? The hard way towards degrowth in the involutory western development path, *Journal of Cleaner Production*
- [14] Grossberg, L., (1995). Cultural studies vs. political economy: Is anybody else bored with this debate? *Critical Studies in Mass Communication*, str. 72–81.
- [15] Habermas, J. (1989). *The structural transformation of the public sphere: An inquiry into a category of bourgeois society*. Cambridge, UK: Polity.
- [16] Hall, G., (2016). *The Uberfication of the university*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- [17] Hall, S. (1988). *The hard road to renewal: Thatcherism and the crisis of the left*. London, UK: Verso.
- [18] Hall, S., (1996). *Critical dialogues in cultural studies*. London, UK: Routledge
- [19] Hames, T., Feasey, R. (1994). Anglo-American think tanks under Reagan and Thatcher. In a Book: *A conservative revolution? The Thatcher-Reagan decade in perspective*, str. 215–237, UK: Manchester University Press.
- [20] Hayek, F., (1944). *The road to serfdom*. UK: Routledge, London.
- [21] Jessop, B, (2002). Liberalism, neoliberalism, and urban governance: A state–theoretical perspective. In *Spaces of neoliberalism: Urban restructuring in North America and Western Europe*. Oxford, Blackwell.
- [22] Kočović De Santo, M.(2019). Social activism in internet space cultural political ecology and degrowth, conference paper “New horizons” *International conference presentation*, Faculty of Dramatic Arts.
- [23] Kočović De Santo, M., (2020). Rast i odrast: ekonomski stub kao pretnja kulturnoj i ekološkoj održivosti zajedničkih resursa (komonsa). Zbornik radova Fakulteta Dramskih Umetnosti, Instituta za pozorište, film, radio i televiziju, Beograd.
- [24] Kočović, M. (2017). *The contribution of eco-cultural tourism to the sustainable development of protected areas with associated cultural and natural heritage*. PhD thesis, Faculty of Dramatic Arts, Belgrade University.
- [25] Latouche S., Farewell to growth 2010, Polity Press 65 Bridge Street Cambridge CB2 1UR, UK
- [26] Meadows, D., Meadows D., Randers, J., Behrens, W., (1972). *The Limits to Growth, A report on THE CLUB ROMES predicament on mankind*. Universe Books, NEW YORK.
- [27] Mirowski, P., (2013). *Never let a serious crisis go to waste: How neoliberalism survived the financial meltdown*. London, UK: Verso.
- [28] Mušić, G., (2012). *Istorija ekonomskih kriza u kapitalizmu U Kriza, Odgovori, Levica – prilozi za jedan kritički diskurs*. Rosa Luxemburg Stiftung, Beograd.
- [29] OECD (2020). *The COVID-19crisis and state ownership in the economy: Issues and policy considerations*.
- [30] Peck, J., (2010). *Constructions of neoliberal reason*. UK: Oxford University Press.

- [31] Phelan, S., (2014). *Neoliberalism, media, and the political*. UK: Palgrave Macmillan, Basingstoke.
- [32] Phelan, S., Dawes, S., (2018). *Liberalism and Neoliberalism*, on-line publication, Oxford University press, DOI:10.1093/acrefore/9780190228613.013.176.
- [33] Pickard, V. (2007). Neoliberal visions and revisions in global communications policy from NWICO to WSIS. *Journal of Communication Inquiry*, Vol. 31, No. 2, str. 118–139.
- [34] Polanyi, K. (2001). *The great transformation*. Beacon Press, Boston.
- [35] Radenkovic, I., (2016). *Strane direktne investicije u Srbiji*. Rosa Luxemburg Stiftung Southeast Europe, Beograd.
- [36] Raworth., K. (2017). *Doughnut Economics – Seven ways to think like 21-st Century economist*. Kindle version.
- [37] Repetto, R., (1985). *The global Possible-Resources, Development and the New Century*. A World Resources Institute Book. New Haven: Yale University Press
- [38] Rist, G. (1997). *The History of Development: from western origins to global faith*. London, Zed Books.
- [39] Sachs, W. (2010). *The Development Dictionary: A Guide to Knowledge as Power*. Zed Books, London
- [40] Schneider, F., G. Kallis., J. Martinez-Alier (2010). Crisis or opportunity? Economic degrowth for social equity and ecological sustainability. *Journal of Cleaner Production*, Vol. 18, No. 6, str. 511–518
- [41] Solow, R. (1992). *An Almost Practical Step Toward Sustainability*. Invited Lecture on the Occasion of the Fortieth Anniversary of Resources for the Future. Washington, D.C., pp 15.
- [42] Tierney, T., (2008). Essay on Michel Foucault, security, territory, population. *Foucault Studies*, str. 90–100.
- [43] Toussaint, E., (2012). Jezgro protiv periferije u Evropskoj Uniji U *Kriza, Odgovori, Levica – prilozi za jedan kritički diskurs*, Rosa Luxemburg Stiftung, Beograd.
- [44] Victor, P. (2008). *Managing Without Growth: Slower by Design, Not Disaster*. Cheltenham: Edward Elgar.